

**ІСТОРИЧНІ І
ПОЛІТОЛОГІЧНІ
ДОСЛІДЖЕННЯ**

**Видання Донецького національного
університету, історичний факультет**

**НАУКОВИЙ
ЖУРНАЛ**

Засновано у 1999 р.

**№ 3–4 (57–58), 2014
грудень**

Головний редактор:

Добров Петро Васильович, доктор історичних наук, Заслужений працівник освіти України

Заступник головного редактора, відповідальний секретар:

Темірова Надія Романівна, доктор історичних наук

Редакційна рада:

Балабанов К. В. – доктор політичних наук (м. Маріуполь), Даниленко В. М. – член.-кор. НАН України, доктор історичних наук (м. Київ), Карєв Д. В., – доктор історичних наук (м. Гродно, Республіка Білорусь), Колесник В. Ф. – член.-кор. НАН України, доктор історичних наук (м. Київ), Куц Г. М. – доктор політичних наук (м. Харків), Реєнт О. П. – член.-кор. НАН України, доктор історичних наук (м. Київ), Солдатенко В. Ф. – член.-кор. НАН України, доктор історичних наук (м. Київ), Стоян О. М. – доктор історичних наук (м. Київ), Суловський С. – доктор політичних наук (м. Варшава, Республіка Польща), Чемшиг А. А. – доктор політичних наук (м. Сімферополь), Чернявський Г. Й., доктор історичних наук (м. Балтімор, США).

Редколегія:

Бут О. М. – доктор історичних наук (Донецький національний університет), Гедьо А. В. – доктор історичних наук (Донецький національний університет), Грідіна І. М. – доктор історичних наук (Донецький національний університет), Задунайський В. В. – доктор історичних наук (Український католицький університет, м. Львів), Липвиненко Р. О. – доктор історичних наук (Донецький національний університет), Моргун В. А. – доктор історичних наук (Донецький національний університет), Нагорняк Т. Л. – доктор політичних наук (Донецький національний університет), Примуш М. В. – доктор політичних наук (Донецький національний університет), Стяжкіна О. В. – доктор історичних наук (Донецький національний університет), Тодоров І. Я. – доктор історичних наук (Ужгородський національний університет).

Рекомендовано до друку Вченою Радою Донецького національного університету. Протокол № 9 від 23.12.2014 р.

Включено ВАК України до переліку наукових видань, в яких можуть публікуватися основні результати дисертаційних та інших науково-дослідних робіт.

Протокол президії ВАК України №1 – 05/3 від 14 квітня 2010 р.

Зареєстровано Міністерством юстиції України.

Свідоцтво про реєстрацію друкованого засобу масової інформації

Серія КВ № 16418 – 4890 ПР від 01.12.2009 р.

Видання включено до міжнародної спеціалізованої наукометричної бази даних **Index Copernic International**

Адреса редакції:

Історичний факультет

Донецький національний університет

вул. 600-річчя, 21

21021, Вінниця

© Донецький національний університет

Тел. +380506776494

E-mail: istordoslidzhennya@gmail.com

Електронна версія – ipd.jimdo.com

ББК Т4 (4УКР) 253

ЕТАПИ РОЗВИТКУ ЛАПІДАРНОЇ КОЛЕКЦІЇ ХЕРСОНСЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

А. В. Костенко

АНОТАЦІЯ

У статті розповідається про історію формування лапідарної колекції Херсонського обласного краєзнавчого музею від початку його існування до сьогодні. Особливу увагу звернено на етапи розвитку музею та лапідарної колекції як його організаційної складової.

Ключові слова: Херсонський краєзнавчий музей, лапідарні пам'ятки, Лапідарій, музейні фонди.

У 2015 р. одна з провідних науково-просвітницьких інституцій на теренах Південної України – Херсонський обласний краєзнавчий музей – відзначає свій 125-річний ювілей та 155-річчя від дня народження свого засновника – археолога, історика та українського громадського діяча Віктора Гошкевича (1860–1928 рр.). У науковому світі музей відомий насамперед своїми колекціями археологічних матеріалів, що й не дивно – адже заснований він був саме як Археологічний музей. Одна з цих археологічних колекцій – лапідарне зібрання (кам'яні стели, скульптури та епіграфічні пам'ятки).

Лапідарні пам'ятки з фондів археології музею неодноразово публікувалися і археологами (для прикладу назвемо тут імена Надії Довженко [1] та Андрія Красножона [2]), і власними науковими співробітниками – в науково-популярних виданнях, присвячених як музейним колекціям загалом [3], так і лапідарним пам'яткам окремо [4]. Окремих проблем зберігання лапідарних колекцій у моделі «відкритих фондів» торкався і автор, але цілісне наукове дослідження історії формування Лапідарію з ряду причин не могло бути реалізоване [5]. Актуальність обраної теми полягає найперше у необхідності створення історії української археології, але така праця потребує руху від локального до національного, тож історія окремих частин археологічного музейного фонду України є частиною роботи з накопичення матеріалів для подальших узагальнюючих праць. Отже, метою роботи є дослідження етапів розвитку Лапідарію від перших років його існування до сьогодні.

Початок майбутнього Археологічного музею було покладено у 1890 р. В. Гошкевичем, коли він – історик за освітою, шойно призначений на посаду секретаря Херсонського губернського статистичного комітету – випадково знайшов на даху канцелярії губернатора розбиту античну амфору з тавром імені майстра. В 1893 р., коли справи приймав новий губернатор – Михайло Вєсьолкін (1842-1897 рр.) – в організованому В. Гошкевичем Археологічному музеєві Херсонського губернського статистичного комітету нараховувалася вже одна тисяча предметів [6]. Але жодної лапідарної пам'ятки серед них ще не було.

Тим часом, стрімке зростання кількості зібраних матеріалів та офіційний статус музею викликали інтерес з боку Імператорської археологічної комісії, яка почала надсилати на зберігання В. Гошкевичу старожитності, що їх знаходили в межах Херсонської губернії [7]. Одна з таких старожитностей потрапила до Херсону у 1895 р. На початку травня того року парутінський селянин Макар Мельник, прокладаючи рівчак на своєму городі (який знаходився на місці ольвійського некрополя), викопав з

землі мармуровий уламок, у якому не побачив жодної практичної користі. Свою знахідку він продав очаківському крамареві Нісонові Лівшицю, у якого загадковий предмет вилучив міський пристав і передав його в Херсон на розсуд губернатора. Археологічна комісія, до якої, в свою чергу, звернувся М. Вєсьолкін, виплатила Н. Лівшицю витрачені ним на придбання знахідки Мельника кошти та розпорядилася передати предмет до губернського Археологічного музею. Так до Херсону потрапила «стела Леокса» – унікальна пам'ятка античного мистецтва V ст. до н. е. [8]. Її надходження у розпорядження В. Гошкевича можна вважати точкою відліку, з якої розпочинається формування *лапідарної колекції Археологічного музею Херсонського губернського статистичного комітету*. Додамо, що пізніше, окрім значної кількості різноманітних археологічних колекцій, Імператорська археологічна комісія надіслала до Херсону в 1910 р. та 1913 р. половецькі кам'яні статуї.

За підтримки губернатора В. Гошкевичу вдалося розширити свою діяльність на терени всієї губернії. М. Вєсьолкін офіційно звернувся до всіх освічених людей краю з проханням повідомляти про місцевості, що мають інтерес для археологічної науки, та надсилати до херсонського музею свої випадкові знахідки старожитностей. На цей заклик справді відгукнулися в усіх куточках губернії, тож В. Гошкевичу вдалося сформувати цілу мережу добровільних помічників, кількість яких незабаром сягнула ста осіб. Серед них невдовзі звернув на себе увагу доглядач земської лікарні в Тирасполі Іоїль Стемковський (?-1914 рр.). Археолог-аматор, він до 1898 р. дослідив за всіма правилами тогочасної археологічної науки понад 200 курганів Тираспольського повіту. В 1897 р. до музею надійшла друга лапідарна пам'ятка – стела доби енеоліту, отримана ним від місцевих жителів під час археологічної розвідки біля подністровського села Красногірка (нині – Григоріопольський район Республіки Молдова) [9].

Того ж 1897 р. на роботу Археологічного музею звернув увагу новий херсонський губернатор Іван Оболенський (1853–1910 рр.). Він цілком доречно зауважив, що справа охорони старожитностей губернії не може триматися на ентузіазмі однієї людини. На його думку, для продовження розпочатої В. Гошкевичем справи має бути сформована архівна комісія за зразком аналогічних інституцій в інших губерніях [10]. 31 травня 1898 р. Херсонська губернська вчена архівна комісія розпочала свою роботу. На чолі неї стали В. Гошкевич і Г. Скадовський (1847–1919 рр.), археолог та маршалок шляхти херсонського повіту. Одним з перших рішень комісії було підпорядкування собі Археологічного музею, тож відтоді можемо вести мову про *лапідарну колекцію Археологічного музею Херсонської губернської вченої архівної комісії (1898-1911 рр.)*.

29 грудня 1898 р. цей музей відвідав професор Московського університету Дмитро Яворницький (1855–1940 рр.). Він з величезним зацікавленням оглянув музейні колекції та не приховував свого подиву перед такою кількістю зібраних і структурованих за строгою науковою системою старожитностей. Він також особисто долучився до поповнення музейної лапідарної колекції, передавши В. Гошкевичу антропоморфну стелу киммерійського періоду, знайдену ним під час археологічних досліджень околиць села Фаліївка [11] (зараз – село Садове Білозерського району Херсонщини; надалі належність адміністративних районів до Херсонської області не зазначається окремо).

Звичайно ж, і сам В. Гошкевич поповнював музей лапідарними знахідками. Кілька кам'яних предметів потрапили до Херсона з розкопок кургану Царева Могила та сусідніх з ним поховальних комплексів у 1907–08 рр. Це гранітна стела киммерійського періоду (VIII–VII ст. до н. е.) [12] та антропоморфний стовп другої половини II тис. до н. е. [13].

Тим часом, губернська вчена комісія через ряд суб'єктивних та об'єктивних причин припинила своє існування. Від загрози розформування Археологічний музей

врятувало міське управління, яке перебрало його у своє підпорядкування. Після того, як 7–10 січня 1911 р. колекції музею було перенесено до наданої містом нової будівлі, можемо говорити вже про *лапідарну колекцію Херсонського міського музею старожитностей та витончених мистецтв (1911–1923 рр.)*.

Про велике значення, яке освічені верстви суспільства надавали цьому музеєві як провідній науковій і просвітницькій інституції Херсонської губернії, свідчать дарунки великого князя Миколи Михайловича (1859–1919 рр.), останнього голови Імператорського Російського історичного товариства. В 1909 р., після смерті батька, він успадкував Грушівський маєток (зараз – село Ленінське Апостолівського району Дніпропетровської області), на землях якого ще в 1906 р. було знайдено скіфську скульптуру VI ст. до н. е. [14]. У 1912 р., з волі князя, її передали музеєві, а в 1914 р., за клопотанням В. Гошкевича, з Рогачицької економії того ж таки Грушівського маєтку надійшла половецька скульптура, що прикрашала парк садиби [15].

Серед надходжень лапідарних пам'яток з приватних колекцій слід окремо спинитися на тих, що пов'язані з іменем молдовського археолога Івана Суручана (1851–1897 рр.), який протягом 1870-х рр. організував у Кишиневі приватний музей старожитностей. Передчасна смерть І. Суручана в листопаді 1897 р. не дала йому змоги належним чином опрацювати своє зібрання чи вжити заходів для його збереження в майбутньому. І в Петербурзькій академії наук, і в Імператорській археологічній комісії усвідомлювали, що колекції музею Суручана необхідно зберегти для наукового загалу. Голова комісії граф Олексій Бобринський (1852–1927 рр.) надіслав вдові Суручана Ользі Гороневич листа з проханням поступитися зібранням на користь уряду для подальшого розміщення в одному зі значних музеїв, на що отримав принципову згоду. Проте відсутність коштів не дозволила комісії придбати колекцію, тож, у 1908 р. пані Гороневич доручила відомому посереднику в торгівлі старожитностями Шепселеві Гохману продати зібрання. Того ж року Ш. Гохман сповістив Археологічну комісію, що значну частину старожитностей з музею Суручана вже продано приватним особам та запропонував придбати лапідарні пам'ятки, що лишались у власності О. Гороневич. Археологічна комісія пропонувала придбати колекцію Імператорському Російському історичному музеєві та Музеєві Одеського товариства історії та старожитностей, але ті відмовилися через брак коштів [16]. Це листування тривало до 1917 р., коли лапідарну колекцію придбав Херсонський музей старожитностей, який, таким чином, збагатився кількома предметами античної культури, між якими чимало унікальних предметів.

Револьюційне збурення та трагічні події Визвольних Змагань 1917–1921 рр. ненадовго припинили наукову діяльність музею, який, однак, не покинули ні засновник та незмінний керівник В. Гошкевич, ні його учениця та наступний директор Ірина Фабриціус (1882–1966 рр.).

Природно, що в вже в перші роки радянської влади музей було націоналізовано, а незабаром змінено його назву та систему підпорядкування. Розпочалася історія *лапідарної колекції Херсонського історично-археологічного музею (1923–1963 рр.)*. Протягом 1920-х років її активно поповнював один з його співробітників, археолог Аркадій Добровольський (1885–1956 рр.). Завдяки його невтомній праці музей отримав ряд кам'яних пам'яток турецького періоду. Також у 1920-ті рр. поблизу села Малі Гирла (Нововоронцовський район) було знайдено і доправлено до музею стелу скіфського часу (V ст. до н. е.). Проте, посилення процесів «радянзації» науки, що вилилося у переслідування І. Фабриціус та А. Добровольського, змусило їх покинути Херсон. Археолог Олександр Тахтаї (1890–1963 рр.), який у 1930 р. заступив на посаду керівника античного відділу музею, теж покинув місто після свого арешту в 1934 р. Наукова діяльність музею практично припинилася. До того ж, протягом 1930-х рр. він зазнав ряду організаційних трансформацій і лише в повоєнний період повернув собі

статус окремого історично-археологічного закладу (під назвою обласного історичного музею). II Світова війна остаточно зупинила формування лапідарної колекції (і завдала значної шкоди музеєві загалом).

Лише після повернення радянської адміністрації у 1944 р. розпочався процес надходження до музею нових експонатів. Вже наступного року до Херсону потрапили «мармурових дошок з Аккерману чотири» [17]. Ці «дошки» – унікальні епіграфічні пам'ятки XV ст. з Аккерманської фортеці та «грецької» церкви св. Іоанна Предтечі в Аккермані (Білгороді-Дністровському). Ще наприкінці XIX ст. вони потрапили до Одеського археологічного музею, звідки їх, як незаперечні докази заснування Аккерманської фортеці молдовським господарем Стефаном Великим (1457–1504 рр.), вивезла румунська окупаційна адміністрація, вважаючи, що вони послужать справі пропаганди Великої Румунії. Є підстави твердити, що з Бухареста до Херсона пам'ятки доправили з протилежною метою – радянська історіографія висувала тезу про слов'янський характер Аккерману.

На початку 1963 р. херсонські музеї – історичний і природничий – було об'єднано у єдиний науково-просвітницький заклад. Від цього року ведемо мову вже про *лапідарну колекцію Херсонського обласного краєзнавчого музею*. Її поповнювали і професійні археологи, і самі музейники. Величезний обсяг археологічних досліджень Херсонщини здійснив науковий співробітник музею Ізраїль Ратнер (1919–1993 рр.). Наприклад, у 1964 р. очолювана ним експедиція виявила в курганах поблизу смт Каланчак ряд цілих і фрагментованих стел ямної археологічної культури; в 1973 р. ним же було знайдено антропоморфну стелу ямного часу біля села Софіївка Каховського району. Протягом наступного десятиріччя до археологічних фондів музею потрапив і фалодний камінь ямної доби, вік якого сягає III тис. до н. е. Його передала керівник Інгульської експедиції Інституту археології АН УРСР Олімпіада Шапошникова (1923–2002 рр.).

У 1980 р. музей збагатився ще однією унікальною пам'яткою – стелою з присвятним написом Аполлону Простату, знайденою поблизу села Бехтери Голопристанського району [18]. В 1989 р. археологічна експедиція під керівництвом наукового співробітника музею Олександра Гаврилова знайшла під час розкопок кургану поблизу села Чернобаївка Білозерського району три антропоморфних стели, що належать до часів ямної культури [19]. В 1991 р. керівник Краснознам'янської експедиції Інституту археології Академії наук України Геннадій Євдокимов (1947–2001 рр.) передав до музею скіфську стелу IV ст. до н. е., знайдену поблизу смт Верхній Рогачик та половецьку стелу XII–поч. XIII ст., знайдену поблизу села Новоолександрівка Нововоронцовського району.

До музею почали надходити і знахідки археологів з Херсонської обласної інспекції охорони пам'яток історії та культури, зокрема старшого наукового співробітника цієї установи, заступника керівника Пізньоскіфської археологічної експедиції Інституту археології НАНУ Дениса Сікози. Зберігається і добра традиція співпраці з музеєм приватних осіб, в першу чергу херсонських колекціонерів і краєзнавців, зокрема Олександра Мініна. В 2010 р. Д. Сікоза, О. Мінін і наукові співробітники музею Андрій Лопушинський і Сергій Дяченко передали до лапідарних фондів сім цілих і фрагментованих антропоморфних стел доби енеоліту – ранньої бронзи (IV–III тис. до н. е.), знайдених ними в листопаді попереднього року поблизу села Токарівка Білозерського району. Протягом 2011–2012 рр. від Д. Сікози та О. Мініна до музею надійшли ще чотири стели того ж періоду, а також одна скульптура кіммерійської доби (X–VIII ст. до н. е.), з села Каїри (Горностаївський район) і дві половецькі статуї (XI–XIII ст.) з села Первомаївка (Верхньорогачицький район).

Таким чином, лапідарна колекція Херсонського обласного краєзнавчого музею, яка була започаткована «стелою Леокса» в 1895 р. (тобто рівно 120 років тому),

репрезентує наразі всі етапи історичного розвитку Південної України – від часів енеоліту (IV тис. до н. е.) до XVIII ст. Історія її формування, поповнення й дослідження пов'язана з іменами видатних археологів Півдня України. Тож, немає жодних сумнівів у тому, що лапідарні пам'ятки музею мають величезні резерви наукового дослідження як для археологів, так і для істориків української археологічної науки.

РЕЗЮМЕ

В статті повествується об історії формування лапідарної колекції Херсонського обласного краєведчого музею з початку його існування до сьогодення. Особливу увагу приділено етапам розвитку музею та лапідарної колекції як його організаційної складової. В 2015 г. Херсонський краєведчий музей відзначає своє 125-ти літє. Музей відомий в науковому світі передусім завдяки своїм багатим археологічним колекціям, що не дивно – він заснований саме як археологічний музей. Одним з найбільш яскравих серед цих колекцій є лапідарне зібрання, яке почало формуватися в перше десятиліття існування музею.

До останнього часу в роботі з лапідарною колекцією преобладала турбота про збереження пам'яток, а комплексне дослідження історії формування Лапідарія, періодизація цієї історії не могли бути здійснені. В останні роки лапідарна колекція була систематизована та реорганізована в відкрите фондохранилище, тобто стала доступною для дослідників.

Сьогодні можна говорити про 1895 г. як про початок лапідарної колекції, а в її історії виділити кілька етапів, коли вона була частиною організаційно різних музейних установ: Археологічного музею статистичного комітету (1895–1898 гг.), Археологічного музею ученої архівної комісії (1898–1908 гг.), Херсонського музею древностей (1908–1923 гг.), Херсонського історико-археологічного (1923–1963 гг.) та обласного краєведчого (з 1963 г.) музеїв.

Ключевые слова: Херсонський краєведчий музей, лапідарні пам'ятки, Лапідарій, музейні фонди.

SUMMARY

In the article told about history of forming of stone monuments collection (Lapidarium) of Kherson State Museum of Regional Studies from the beginning of its existence to the present day. The special attention is drawn to the stages of development of the museum stone (lapis) monuments collection. In 2015 the Kherson Museum of Regional Studies will mark its 125-years-old anniversary. A museum is known in the scientific world first of all by the collections of archaeological materials. One of them is Lapidarium collection that began to be formed already in the first decade of its existence.

To this day in-process with Lapidarium collection an anxiety prevailed about maintenance of exhibits, and their integral scientific research for a number of reasons could not be realized. At the same time, information about sights of Lapidarium of the Kherson Museum is actual enough, in fact exactly now, after placing of Lapidarium collection in modern visible storage facility, its scientific potential can be fully used. Lapidarium is renewed is not only the depository of the lithoidal plastic arts but also scientific and scientifically-elucidative center, activity of that needs careful research that until now is not carried out.

The aim of the article is research of history of Lapidarium from the first years of its existence to the last time, determination of those principles, that became fundamental during development of modern stone monuments visible storage facility, lining of the first balances of the work with renewed Lapidarium and lineation of prospects of further work with the

model of visible storage in the Kherson Museum of Regional Studies.

Keywords: Kherson Museum of Regional Studies, stone monuments, Lapidarium, reserve collections.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Довженко Н. Кам'яні статуарні пам'ятки Надчорноморщини періоду ранньої та середньої бронзи / Н. Д. Довженко. – К.: Родовід, 2009. – Т. 3: Доба бронзи (серія «Давня скульптура і пластика України»).
2. Красножон А. Эпиграфические памятники из Белгородской крепости / А. В. Красножон // Stratum Plus. – 2013. – № 6. – С. 177–212.
3. 120 раритетів Херсонського краєзнавчого музею. – Херсон: Гілея, 2010. – 128 с.
4. Абікулова М. Лапідарій Херсонського краєзнавчого музею / М. Й. Абікулова. – Херсон: Гілея, 2011. – 30 с.
5. Костенко А. Лапідарій Херсонського краєзнавчого музею як відкрите фондосховище / А. В. Костенко // Праці Центру пам'яткознавства. – 2014. – № 26. – С. 187–199.
6. Оленковський М. Видатні херсонські учені-археологи: бібліографічний довідник / М. П. Оленковський. – Херсон: ХОВ КУІН, 2000. – С. 8.
7. Херсонский музей древностей. Сборник газетных статей и заметок. 1871–1928 гг. / сост., подгот. текста, предисл., прим. В. Л. Черникова. – Херсон: Наддніпряночка, 2012. – С. 233.
8. Фармаковский Б. Мраморная стела Херсонского музея из Ольвии / Б. В. Фармаковский // Известия Императорской археологической комиссии. – 1915. – № 58. – С. 82–127.
9. Абікулова М. Вказ. праця. – С. 6.
10. Херсонский музей древностей. – С. 162.
11. Эварницкий Д. История села Фалеевки-Садовой / Д. И. Эварницкий. – СПб.: Типография И. Н. Скороходова, 1892. – 100 с.
12. Довженко Н. Вказ. праця. – С. 44–45.
13. Там само. – С. 172–173.
14. Абікулова М. Вказ. праця. – С. 10.
15. Там само. – С. 29.
16. Власова Е. Музей И. К. Суручана в Кишиневе (судьба коллекции) / Е. В. Власова // Жебелевские чтения I (научные чтения памяти академика С. А. Жебелева). Тезисы докладов научной конференции 28–29 октября 1997 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.centant.spbu.ru/centrum/publik/confcent/1997-10/vlasova.htm>
17. Красножон А. М. Вказ. праця. – С. 180.
18. 120 раритетів Херсонського краєзнавчого музею. – С. 41.
19. Абікулова М. Вказ. праця. – С. 7.

Надійшла до редакції 17.11.2014 р.